

Ұлы ойшыл әлемін Тәкенше пайымдау

Абайтануға көп жылын арнап, індете зерттеген көрнекті жазушы, сыншы Тәкен Әлімқұлов 1972 жылы «Жазушы» баспасынан «Жұмбақ жан» атты әдеби сын кітабын шығарған еді. Еліміз зиялы қауымы арасында ерекше құбылыс болған бұл құнды еңбек 1993 жылы Абайдың 150 жылдығына орай қайта басылды.

Дәуір арқылы Абайды ашамыз ба,

Абай арқылы дәуірді ашамыз ба?

Тәкен Әлімқұловтың Абай іліміне мықтап ден қоюы ертеден басталған. Елуінші жылдардың басында Мәскеудегі Әдебиет институтында оқып жүрген кезінде «Жұмбақ жанның» алғашқы нұсқасын «Абай» деген атпен ұлы ақынның қайтыс болғанына 50 жыл толу қарсаңында 1958 жылы Қазақ мемлекеттік көркем әдебиет баспасынан шағын кітап етіп шығарды. Мәскеудің «Советский писатель» баспасынан «Абай Кунанбаев» атты кітабы да басылды. Одан кейін де республикалық және облыстық баспасөз беттерінде Абай туралы зерттеу мақалалары үзбей жарияланып тұрды. Сол кезеңде жарық көрген «Абай», «Абай Құнанбаев. Жемісті жолда», Мәскеуден шыққан «Поэзия казахского народа», «Антология казахской поэзии», «Абай Кунанбаев. О прошлом и настоящем» атты жинақтарға зерттеу мақалалары

енді. «Шежірелі сахара» атты прозалық кітабында Абай туралы «Маңдайдың соры» атты көркем әңгімесі де бар. 1970 жылы Мәскеудегі Жазушылар одағының қазақ бөлімшесінде қызмет етіп жүргенде «Абай Құнанбаев туралы кітабымды толық бітіру үшін» деп екі ай мерзімге іссапарға шығуға рұқсат сұрайды. Семей мен Оңтүстік Қазақстан облыстарына барып, Абай ақынның көзі тірі жақындарымен, ақын мұрасын сақтаған жандармен кездесіп, құнды мәліметтермен қанығады. Одан кейін де өле-өлгенше Абай мұрасына қайта-қайта соғып, індете зерттеп, ауық-ауық мақалалар жазып, қайта оралып отырған. Тәкен Әлімқұловтың соңғы шыққан шығармалар жинағына «Жұмбақ жан» енгізілді.

1972 жылы жарық көрген «Жұмбақ жан» кітабына «Абай Құнанбаев туралы деректі хикая» деп айдар таққан екен. Тәкен Әлімқұловтың көп жыл бойы жинап-терген еңбегінің жемісі – қазақтың ұлы ойшыл ақыны, санаткері Абай Құнанбаев туралы тарихи деректерді тоғыстыра, екшей отырып, жазушы құнарлы, көркем прозаның толғанысты тың түріне құлаш ұрады. Барынша сазды, бейнелі түрде серпінді де, лепті, ырғақты жазылған бұл кітап Абай туралы түсіндірменің, тебіреністің ішкі сезімімен, әсерлігімен көкейге қона кетеді. Кітаптың «Жұмбақ жан» аталуында шешілген жұмбақтың сыры, шешілер мәселенің нұсқалары жатыр. Кітаптың «Абай хақында қалам тартпаған аға жазушы жоқ, оған өлең арнамаған ақын кем. Арнаулы зерттеушілер өз алдына. Бұл дәстүр келешекте де толастамақ емес. Абай мұрасы жайында мәселе қозғауда көпшіліктің игілігін көздеу бар... Қазақтың ысылған классикасы Абайдан басталса, оған күні бүгінге дейін бірде-бір ақын тіркелмесе, Абай туралы еңбек жазудың жауапкершілігі өзінен-өзі түсінікті. Асқар таудың түбі тұншықтырады. Оның биігін аңғару үшін алыстан қарауға керек. Көз жазып қалуға және болмайды. Бұл жағынан келгенде мүшел мерекелер қонақтаған жолаушыны толғандыруарлық белестерге бара-бар... Абай – азамат, қайраткер, санаткер, ойшыл ақын. Ол өз заманының перзенті, тұстасы, ағасы, атасы. Ол өз дәуірінің күрескері, ақылгөйі. Осының баршасын топтастырғанда «Абай» деген кеменгер тұлға туады. Бұл тұлғаны қалайша анықтау, қалайша мүсіндеу керек? Дәуір арқылы Абайды ашамыз ба, яки болмаса, Абай арқылы дәуірді ашамыз ба? Әдебиет зерттеу тәсілі жағынан келгенде мұның мәні айрықша. Психологияны анықтайтын ғылым бар бейімді адамды талант тобына телісе,

бірнеше бейімнің басын қосқан кісіні данышпан деп таниды. Абай Құнанбаев осының соңғысына жатады. Ол кейде төкпе, кейде бүкпе. Кейде сыршыл, кейде суретшіл, кейде іңкәр, кейде торыққыш. Кейде әсершіл, кейде байқампаз. Кейде ойшыл, кейде ақылгөй. Осының бәрі оның байырғы болмысының, табиғи дарынының үстіне оның мұратының, мүддесінің кеңдігінен туған қасиеттер еді. Ағымдағы баспасөзді, меншікті нәшірияты жоқ қазақ сахарасында өлең-жыр, хисса-дастан өте-мөте өтімді еді. Сондықтан Абай поэзияға төтенше жүктер артуға мәжбүр болды. Әбден толысқан шағында туған қара сөздерін былай қоя тұрсақ, Абай фәлсапасы, эстетикасы, тұрмыстық толғаныстары оның поэзиясында, жұртқа тез тарайтын ұшқыр жанрда жатыр» деп ой түйеді Тәкендей сұңғыла жазушы.

«Жүрегіңнің түбіне терең бойла, Мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла» деген Абай өлеңінің қос шумағы теңізшінің тарланына жеткізбейтін мұхиттың тұңғық түбіндей. Бұл тұңғықта бір күнде, бір жылда шешілетін құпия жатқан жоқ, ғасырлар шешетін, бәлкім, шеше жататын жұмбақ жатыр. Абай Құнанбаев сынды ұлы ақындардың мағынасы терең мұрасы бір кезеңнің, бір дәуірдің еншісінде қалмайды. Оған ауыспалы ұрпақтар өз көзқарасын білдіріп, өз бағасын бере жатады. Мазмұнды өмірбаянның, мәністі творчествоның қыры мен сыры дәуірлердің басында ашыла түседі. Қыры қыруар, сыры қиын Абай өз тұсында ғана жұмбақ болмай, осы заманға да сыбаға қалдырып кеткен. «Мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла» дегенде келешек дәуірлерге, жаңа буын тұлелерге мұң шағып, сыр меңзеген, түпсіз тұспал қалдырған. Өз заманынан озған ойшыл жан болашақ қауымға үлкен үміт артқанда тілдің таңбасын, жүректің тереңдігін артық санаған. Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінінің оңай табылмайтынын шыншыл да, сыршыл бейнелеп жеткізе білген. Абай – таудай тұлға. Абай – сахарадай шежіре. Абай – сегіз қырлы, бір сырлы суреткер. Өз өмірінің жалғасын тозбас томардан таба білген байырғы гений. Өмір жолына, әдеби мұрасына қанша үңілсек жатырқамайтын шипалы жұмбақ. «Шынын айтпай, сырын айтатын» сұмдық сыпайы. Жалғыз жібектің жүздеген түйіні Абайдан табылады. Шебер қол, сезімтал жүрек, мұлы парасат таңдайтын түйіндер – сансыз ұрпақтың үлесі» деп жазады Тәкен Әлімқұлов.

Ұлы Абайдың өміршең мұрасын зерттеушілердің жазуы бойыншы ақын көзі тірісінде өлеңдерін жинастырмастан қағазға жазып, жастарға таратып беріп отырған. Өнерге құштар жастар Абай өлеңдерін тез жаттап алған. Осылайша Абай өлеңдері қазақ сахарасында ауыздан-ауызға тарап отырған.

«Жұртым-ай, ұқсаңшы сен сөздің ішін»

«Абай он төрт жасынан бастап өлең жазғанмен, сол өлеңдерін құнттамаған, жинастырып, сақтамаған. Беріректе, жасы қырықтан асқан кезінде жазған өлеңдерін алты-жеті жыл бойына басқа адамның атымен таратқан. Абай мұрасының әр тарауы дербес еңбектерге татиды. Осы мұраның ең тереңі, ең бағалысы, ең баяндысы – сыршыл лирикасы. Бұған азаматтық сарын, көңіл сазы, табиғат толғауы, махаббат жыры жатады. «Жұртым-ай, ұқсаңшы сен сөздің ішін» деп келетін шымыр жолдардан басталатын Абай сарыны, Абай сазы, Абай лебі адам жанын әлдилейтін алуан-алуан әуендерге ұласқанда, осының баршасының үстінен қарайтын биік парасат тұрады. Бұл жағынан келгенде Абай немістің Гетесін, орыстың Пушкинін еске түсіреді. Ұлы ақынның әлемді көруі айшықты, дүние тануы терең, түсінігі тұңғыық келмек. Бұған ақынның оралымдығы қосылмақ. Ой-пікірдің, сана-сезімнің ұзақ жасауында болмыстың құнары жатады. Ұлы Абай өмір сырына қанықтығын, қилы пиғылға, мінез-құлыққа сұңғыла сыншылдығын, сүйініш-күйінішін былай қойғанда, туған табиғатты көре, сезе, сезіне білуінде қаншама күдіретті нәзіктік жытыр.

«Жауған күнмен жаңғырып,

Жер көгеріп күш алар.

Аққан жасқа қаңғырып,

Бас ауырып, іш жанар» деген шумақ өлеңде қаншама табиғат көрінісіне астасқан көңіл-күй жатыр» десеңізші деп жазады Тәкен Әлімқұлов.

Қолына қалам ұстаған қазақ баласы тіл ұстартуда Абайға соқпай өтпеген, келешекте де өте алмайды. Осының себебі неде? Жіті бақсақ, Абай әдебиеттің төркіні халықта екенін, өзінен бұрынғы ақындардан да жақсы білген. Сол себепті ақын шығармаларында бей-берекет орамдарға, сырты сұлу сылдыр сөздерге бармай, ойлы, оралымды, жанды сөз жасаған. Поэзия сырын «қуатты ойдан бас құрап, еркеленіп шығар сөз» деп түйген.

Абай өмір сүрген кезең – шым-шытырық дәуір. Ұлы ақын түнектен саңылау іздеп, «ақырын жүріп, анық басып», болашаққа өткел болатын соқпағын таба білді. Ол кезеңде әр ақынның әр ағымға түсуінде белгілі табиғилық жатады. Ал Абай болса ескінің соқпағына түспей төтеден жол тартты. Күллі халықтың қамын жеген бұқарашыл, шыншыл әдебиеттің туын көтерді. Оның сайын сахарада беделінің өлшеусіз өсуінің негізгі себептерінің бірі осы болды. Осыны сезген кейбір кітаби ақындар Әріп Тәңірбергенов пен Шәдітөре Жаһангерұлдары Абайдың ұлылығын мойындап, халықтың мұраты мен мұңына жуық шығармалар жазды. Тәкен Әлімқұлов кезінде жерлесі Шәдітөренің жазба мұрасын ел ішінен жиыстырып, зерттеген болатын.

Абайдың өмірбаяны, өскен ортасы, елмен, белгілі топтармен аралас-құраласы ел аузында сақталған аңыз-лақап арқылы жетті. Баспасөзден таңба тапқан тарихи деректер, архивтік материалдар мардымсыз болды. Абай заманының шым-шытырық шәркездігі бейтарап талдаудан қағажу қалған шақтар өз алдына. Абай сынды айрықша дарынның, шыншыл, сыршыл суреткердің қоғам атаулыдан алатын әсері, бағдарлайтын байқауы, түйетін түйіні, былайша айтқанда, жақсыға жанасумен, жаманнан жерумен шектелмейді. Әлеуметтік көзқарас пен суреткерлік шыншылдықтың арасындағы қайшылық өз алдына. Халқының өсіп-өркендеуін, үлгілі ел болуын армандаған Абай қайсар қайраткердің қатарында нәзік те әсершіл ақын, қиын болмыс. Оның ішкі әлемі өзі айтпаса, өзін тануға келгенде нешеме қайшылықтарға ұрынады. Бұл өте-мөте ұлы суреткерге тән қасиет. Гете мен Омар Һайямның, Пушкин мен Мицкевичтің, прозада Онерэ де Бальзак пен Лев Толстойдың тәжірибесі осының айғағы. Осы тұрғыдан алғанда абайтану проблемасы талапкердің еншісіне тиемел емес, төзімі мен еңбекқорлығына, дарынына тиемел. Бұл жүйедегі шашыраңқылықты, атап айтқанда, Абайды аңызға айналдырушылардың, оны зерттеушілердің, ақын туралы еңбек жазушылардың мінез-кұлқы, білім-дәрежесі, дарын қыры, талғам мөлшері түрлі-түрлі екенін, демек, олар ұлы адам төңірегінде өздерін көрсетпей тұра алмайтынын қоссақ, манағы жұмбаққа қайта соқпасқа лаж жоқ. Оны кім шешті, қалай шешті? Шешті ме, жоқ, тек жорамалмен тынды ма, міне, гәп осында.

Өлсе, өлер табиғат, адам өлмес

Өмірінде Абайдың тірі бейнесін көрмеген, сонына қалдырған өшпес мұрасымен сусындап, ұлылығына тәнті болған Тәкендей терең ойшыл азамат ғұлама ақынның әрбір өлең шумағынан астар, әлі күнге, бәлкім, болашақта да шешімін таппайтын, шексіз ой мұхитының шыңырауынан қазына іздейді. Өзінің сезімтал жан-дүниесін, ой-түйсігін Абай жаратылысымен үндестіріп, содан ұқсастық табады. Тәкен ақынды шұқшиып зерттеп, жұмбақ әлемге бой ұрып, өзі де біртіндеп жұмбақ жанға айналды.

«Ірі дарын, зор санаткер Абайдың... өмірінің соңғы жылдарында неге ол тағдырдан өлім тіледі?» деп жазады Тәкен «Жұмбақ жанда». – «Жүрегім ойбай, соқпа енді» деп неге зарлайды? Неде болса, оның өмірден қорықпағаны, қашпағаны рас. «Өлсе, өлер табиғат, адам өлмес, Ол бірақ, қайтып келіп, ойнап-күлмес» дегенде, ол ең әуелі өзін меңзеген, халқының келешегіне жалғастырып болжаған. Содан қуаныш тапқан. Абайдың шорт сынып, морт отырып қалуына сонау Оспанның, одан бергі Әбдірахманның, ең соңғы Мағауияның өлімі себеп болды деген болжау мен үшін иланымсыз. «Қалың елім қазағым, қайран жұртым» деп өміріне қам жеген ақын Оспанның өлімінде «Бергішім-ой!» деп дауыс салған ағайынды «Алғышым-ай!» деп қаза үстінде әжуалаған сыншы Абай бауыр мен баланың қасіретін көтерсе керек-ті. Рас, жалпақ жұрттың аңызы Мағауия өлгенде Абай: «Қырық күннен қалмай артыңнан барармын, қарағым!» депті деседі. Абайдың қырық күннен кейін дүниеден көшкені де рас. Бірақ, бұл фактінің бір өзі Абай өлімінің түпкі себебін аша алмайды. Қасіретті, қуанышты шақтарда пенденің көңіл-күйі шұғыл өзгермек, басына ой оралмақ. «Өліп тынамын!» дегендердің өлмегенін талай көргенбіз. Абай қырық күнді меңзеген жерінен шықса, бұны фәлсафа тілінде кездейсоқтық дейді. Оның ақырамаш түңіліске, таусылмас торығысқа баруының өзінде тозған ғұмырдың қаңқасы жатпасын? Абай сынды шексіз сезімтал ақынның төл организмді тануы жатпасын? Дүние салған Абайдың басындағы халдер шешімсіз шәркездікке тола еді».

Бір кезде «адасқан күшік секілді, елсіз жұртқа ұлыған» Абай кейіннен сұм заманның қысымына шыдамай, өз ортасына сыймай, жалғыз қалғанда басындағы аянышты ахуалды:

«Жартасқа бардым,

Күнде айқай салдым.

Одан да шықты жаңғырық.

Есімін үнін,

Білсем деп жөнін,

Көп іздедім қаңғырып.

Баяғы жартас – бір жартас,

Қыңқ етер, түкті байқамас».

деп суреттеген еді. Абай жансыз тасқа жан бітірген шебер, елсізге айқайлаған даусы біздің заманға, жаңа буынға жетіп отыр.

Тәкен өмірінің соңғы жылдары елмен көп араласпай, өзін оқшау ұстауында да жұмбақ сыр жатса керек. Мансап пен қызметті қажетсінбеуінің астарында сол кездегі қоғамдық құрылысқа деген қаламгердің көзқарасы сезіледі. Саясаттағы таптаурын бірізділік, толып жатқан қарама-қайшылық қаламгердің ой-санасына кері әсер еткені анық.

Тәкен Әлімқұлов ұлы ақынның мағынасы терең мұрасының бір дәуірдің еншісінде қалмайтынын, оған ауыспалы ұрпақтар көзқарасын білдіріп, бағасын беретінін, қатпарлы өмірбаян мен мәністі шығарманың қыры мен сыры дәуірлер барысында ашыла түсетінін «Жұмбақ жанда» саралап жазып кетті. Ұлы ойшыл ақ патша заманында, бодандық бодауында өмір сүре жүріп, қолынан қаламын түсірмей, адамзат баласына қажетті өшпес мұра қалдырып кетті. Абай мұрасының құндылығы – адамзат баласына ортақ адамгершілік асыл қасиеттерді биікке көтере білуінде. Абайтану ілімін зерттеген талайлар ғылыми дәрежеге ие болды. Ал, Тәкеннің ұлы ақын мұрасы құндылығын егжей-тегжейлі ашып көрсетуі Абайтанудағы шоқтығы биік еңбек екенін ғалымдар мен сыншылар кезінде орынды жазды да, айтты да.

Абай арманы – халық арманы

Ел Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласындағы көтерілген елдік мәселелермен Тәкен Әлімқұловтың бұдан жарты ғасыр бұрын жазған «Жұмбақ жан» атты әдеби сын кітабындағы айтылған ойлардың ұлт мүддесі үшін бір арнаға тоғысып

жатқанына көз жеткізгендей боламыз. Әр кезеңде, әр қоғамда Абай мақсатының өміршеңдігін еркін сезініп, ақын ойларының уақыт алға жылжыған сайын құндылығын жоймайтынын сезінеміз.

Абай қазақ елінің көшбастаушысы, көрегені, қамқоры, ақылгөйі, мақтанышы. Оның бір өзінің қазақ халқының рухани өмірінде қаншалықты құнарлы қызмет атқарғанын уақыт дәлелдеп келеді. Қилы-қилы қызметімен, еселі еңбегімен өз халқының дәуір-дәуірлік шежіресін жасап кеткен Абай шексіз ұзақ жасамақ.

Әдебиетте халықтың ақыны бар да, ұлттың ақыны бар. Бұл екеуінің тереңдігіне таразы табу қиын болса, шеңберін ажырату оңай. Абай осының екеуінде бойына сіңірген. Сөйте тұра оның ұлттық ақындығы басым. Бұған ол табиғи дарынның үстіне шексіз зор біліммен, ойшылдық, қаламгерлік биік мәдениетімен жетті. Оны ұлттың еншісі дейтініміз де сондықтан.

Абай идеясының өміршеңдігін, заманалардың даму сатысында адам баласының ойлау деңгейі қаншама күрделене түссе де, мақсат-мүддесінің бастапқы бағытынан айнамайтынын, озық ойлы адамзат баласының өмір сүру қағидаттарының негізгі арнадан ауытқымайтынын атап көрсетті.

Қазақ елі, қазақ әдебиеті, қазақ тілі бар жерде Абай бар. Оны зерттеудің, оған қанығудың, олар жайында шығарма жазудың бейнеті мен рахаты бірдей. Ауыр еңбектің рахатына төзген адам келешекте Абай тақырыбына қайта оралса, ол да Абайдың ересен байтақтығы. Әлем атаулының шиырсыз сыры жаңа заманмен бірге ашыла бермек. Абай ұрпақ атаулыны ұзақ сынайтын адам. Бүгінгі таңның ділгірлігінен туған, еңбектің қыры, сыры ішінде де, ғұмыры алда. Жазушыға тақырыпты өмірдің өзі берсе, сол тақырыпты «іші алтын, сырты күміс» дүниеге айналдырудың тәсілін, түрін жазушының өзі таңдайды. «Осындай ішкі толғаныстан, еңбек өтімін іріктеуден туған кітапты «барға мәзір» етпеске шара жоқ. Жалғаны жоқ, кішіпейілділікке бой ұрып, қолдан келген қораш дүниені Абайдың өз сөзімен түйеміз» деп Тәкен Әлімқұлов «Мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла» деген өлең шумағын келтіреді.

Ұлы ақынның 175 жылдығында Абайдың жазба мұрасын шұқшия оқып-зерттеп, ой тереңіне құлаштап бойлағысы келген, осы мақсатта ғұмырының

көпшілігін арнаған қазақтың көрнекті жазушысы, ақыны һәм әдебиет зерттеушісі Тәкен Әлімқұловқа қайта оралып соғуымыздың сыры осында жатса керек. Тәкеннің көзі тірі болса Абай ақынның мерейтойында тағы да өзінің үйреншікті тақырыбын қайта шиырлап, шабыттана қолына қалам алып, жаңғырған ой толғамдарын қағазға түсірген болар еді. Осы орайда өміршеңдігін жоймайтын Тәкен Әлімқұловтың «Жұмбақ жан» атты әдеби сын кітабын кезінде оқып сусындаған аға ұрпақтың қатары селдіреп қалғанын ескеріп, баспадан қайта бастырып шығарса, өмір есігін жаңадан ашқан талғампаз ұрпақ үшін тағылымдық шаруа болар еді дегенді еске салуды жөн көрдік.